

RAYMOND ARON ÉS AZ EURÓPAI INTEGRÁCIÓ

KENDE Péter

Atémaválasztás némi indokolásra szorul. Tudniillik Raymond Aron hatalmas életművében, amelynek csaknem a fele tárgyalja így vagy úgy az államok közötti kapcsolatok problémakörét, az európai integrációról úgyszólván nem esik szó, s Európáról is csak annyiban, amennyiben az európai államok (nemzetek, birodalmak) közötti viszályok történelmi illusztrációi annak, amit Aron Tuküdidész nyomán háborúról és békéről politikaelméleti keretbe foglal. Aron mint megfigyelő 1946 és 1950 között jelen volt néhány fontosabb nemzetközi találkozáson, ahol az Európa-mozgalom alapjait fektették le, de ezeken aktív szerepet nem játszott, s utólag is elég szkeptikusan vélekedett róluk. Abból a több ezer tételből, amely Raymond Aron bibliográfiáját képezi, közvetlenül csak 2–3 szól az európai egyesülési folyamatról¹, de sem könyvet nem írt erről a témáról, sem külön egyetemi kurzusban nem foglalkozott vele.

Aronnak ez a szüksézszerűsége, ez a már-már témakerülésnek is mondható hallgatása azzal az Európa-pesszimizmussal magyarázható, amely Aron történelemfilozófiáját és a nemzetközi kapcsolatok háború utáni alakulásáról és jellegéről alkotott képét jellemzi. Mint 1945 után annyian, Aron is úgy vélekedett, hogy a nagy európai nemzetek a XX. század folyamán kölcsönösen tönkretették egymást, vagy pontosabban szólva: azután, hogy az újkor évszázadaiban, de különösen a XVIII. és XIX. században új irányt adtak az emberiség fejlődésének, az 1914-től 1945-ig tartó harmincéves belháború következményeként (a dekolonizáció is ennek volt része) olyan tényezőket és országokat hoztak hatalmi helyzetbe, amelyek egyszer s mindenkorra véget vetettek az európai hegemoniának. Az új hatalmakon természetesen elsősorban Amerika és Oroszország értendő; Aron úgy is mint a nagy Tocqueville újrafelfedezője nem győzte csodálni a nagy elődöt azért, hogy már a múlt század közepén megjósolta e két ország jövőendő világhatalmi fontosságát. Aron szerint a második világháború Európát mintegy „no man’s land”-ként hagyta maga mögött², s ebből a kor sok más európai politikusával és gondolkodójával egybehangzóan Aron maga is azt a tanulságot vont le, hogy Európa egysége, egysülése a benne élő népek fennmaradása szempontjából

történelmi *szükségesség*³. De mint a kortörténet élesszemű megfigyelője Aron igen hamar arra a következtetésre jutott, hogy e posztulátum megvalósításához az európaiakból hiányzik a szükséges akarat. Aron nézete szerint az európaiak (ezen persze a háborút követő 4–5 évben, majd az ezt követő négy évtizedben is kizárólag a nyugat-európaiakat kell érteni) némi berzenkedés után megnyugodtak abban, hogy beszorultak a két új nagy világhatalom, az Egyesült Államok és a Szovjetunió közé, s hogy sorsukat végsőleg e két hatalom vetélkedésének alakulása fogja eldönteni. A legtömörebben Aron ezt egy 1980 decemberi beszélgetésben foglalta össze, amelynek anyagából egyébként egy jelentős interjúkötet született⁴. E beszélgetés során Aron keserű iróniával elemzi Európa lehetséges jövőjét. „Európa úgy tesz, mondja, mintha a történelem karzatán ülne s csak az volna a dolga, hogy számolja az ütéseket” (mármint a harcoló felek között). Mivel magyarázható ez? – kérdik tőle a interjúvölök, „talán azzal, hogy Európából kiveszett a kollektív elhatározóképeség?” „Bizony azzal, válaszolja Aron, s ekként folytatja: „Az európaiak túl sokat csatáztak, s felmérték a véget nem érő háborúskodás értelmetlenségét és terméketlenségét. Most szívesebben választják az amerikai védőernyő nyújtotta biztonságfélét. Továbbá él bennük egyfajta nosztalgia a semlegesség iránt. Egyrészt igényt tartanak az amerikai védelemre, másrészt azonban a Szovjetunióval is jó viszonyt szeretnének. Nem valami dicsőséges helyzet, de úgy tűnik, az egyetlen, amely az európaiak megítélése szerint jelenleg lehetséges”⁵. „A [nyugat]európaiak, folytatja e gondolatmenetet Aron, nem bíznak önmagukban, nincsenek tudatában annak, hogy mekkora fölényben vannak mind emberileg, mind gazdaságilag Kelet-Európával szemben. Úgy vélem továbbá, hogy a nyugati demokráciák túlmentek azon a határon, amely a nemzetek belső kohéziója szempontjából még megengedhető volna”⁶. Ugyanitt írja még ezt is: „Amennyiben a nyugatiak jelenlegi moráljának mércéje az élvezet és az egyéni boldogság, nem pedig a polgári erény, akkor bizony a fönmaradás is veszélybe került. Ha semmi sem maradt a polgári kötelességtudatból, ha élvezeteik és boldogságuk megtartásáért az európaiak már hacolni sem hajlandók, akkor bizony ragyogásuk egyszermind dekadencia is”⁷.

A fentebb idézett beszélgetésben Aron tulajdonképpen egy röviddel azelőtt megjelent könyve⁸ fő mondanivalóját foglalta össze. Ez a munka, amely címében az európai dekadenciáról, a valóságban azonban a XX. század nagy társadalmi konfliktusáról szól, Aron utolsó nagy kísérlete volt arra, hogy a kétpólusú világ két társadalmi rendszerét módszeres összehasonlító vizsgálat tárgyává tegye. A ténybeli megállapítások mellett volt ennek a könyvnek egy rejtettebb üzenete is, amely azonban a legtöbb olvasó figyelmét elkerülte, s talán ezért is fogalmaz Aron olyan élesen a fentebb idézett interjúkötetben. A nevezett üzenetre két évvel később, politikai memoárkötetében is visszatér. A *Plaidoyer*-val, írja, elsősorban azt akarta megértetni, hogy milyen súlyos deficitet mutat fel a Nyugat „a kollektív cselekvés képességét illetően” (értelem szerint ez nemcsak az európaiakra, hanem Amerikára is vonatkozik). Aron szerint a nyugati dekadencia legfontosabb tünetei: a lobbik túlhatalma, a közösségeket összetartó érték-kötélekek – hitek és előítéletek – meggyengülése, a procedurális kényszerekbe

torkolló túlzott legalizmus, a munka-etika visszaszorulása és a tudományos kutatás öncélú túlbujánzása: megannyi jelenség, amely a nyugati demokráciák mindegyikének működésében megfigyelhető⁹. „Európa, írja Aron ugyanitt, megtalálta helyét a javak nemzetközi piacán, de nem úgy az államközi kapcsolatok rendszerében. A Római Szerződés dacára és minden gazdasági együttműködés ellenére az európai országok nem törekszenek arra, hogy közösen cselekedjenek azon a területen, amely minden állam első számú feladatát képezi, azaz a védelemben. Úgy tűnik mintha a Nemzetek Európája [...] nem volna képes arra, hogy visszaszerezze magának egy teljesértékű történelmi szubjektum státuszát”¹⁰. Talán ez az utóbbi megállapítás ad számot a legpregnansabban arról, amit a bevezetőben Európa-hallgatásnak, az Európa-téma kerülésének neveztem. Aron azért érdeklődik oly kevésbé az európai integráció folyamata iránt, mert az 1945 utáni Európát nem tartja „teljes értékű történelmi szubjektumnak”.

Memoárjaiban egy helyen kommentár nélkül, de látható egyetértéssel citálja Charles De Gaulle egy 1953 februári fejtegetését, amelyben ez áll: „ Ahhoz, hogy Európának hadserege legyen, előbb arra volna szükség, hogy létezzék Európa úgy is mint politikai, gazdasági, pénzügyi, közigazgatási és főleg mint morális entitás, s hogy ez az entitás elég élő, elég jól megalapozott és elfogadott legyen ahhoz, hogy polgárainak belső lojalitását élvezze, de ahhoz is, hogy saját külön politikája legyen, s hogy adott esetben emberek milliói legyenek hajlandók meghalni érte. Egyetlen komoly ember sem merné állítani, hogy ez ma így van”¹¹. Érezhető, hogy Aron De Gaulle-nak ezzel az analízisével egyetértett, amiből persze nem következik, hogy De Gaulle elnök minden későbbi politikai döntésével is egyetértett. Tíz évvel később, 1963-ban egyenesen azt hánytta De Gaulle szemére, hogy régimódi nacionalizmusával visszavetette egy európai politikai közösség kialakulását¹². Ez azért érdekes, mert implicite kiderül belőle, hogy Aron elvben rokonszenvezett az európai közösség törekvésével, vagyis azzal, hogy Európa igenis váljék politikai szubjektummá.

***

A tisztelt olvasónak talán föltűnt, hogy *integrációról* eddig még alig esett szó. Holott az Európa-gondolatnak úgy, ahogy ez a XX. századi történelemben megjelent, talán éppen az volt a kulcskérdése, hogy képesek-e a létező államközösségek valamilyen nagyobb egységben feloldódni, vagy másképp fogalmazva: szociológiailag elképzelhető-e, reális alternatívának fogható-e fel egy nemzetek fölötti, a meglévő nemzeteket integráló európai politikai közösség? De Gaulle tábornok fentebb idézett szavaiban voltaképpen erre történt utalás, De Gaulle is egy olyan entitás meglétét hiányolta, amely az állampolgárok lojalitásának támpontjául és keretétül szolgálhatna. (Csak melleleg említem, hogy De Gaulle az idézett mondatban alattvalókról, illetve állampolgárokról (sujets), nem pedig polgárokról beszélt. S talán azt is illendő megjegyezni, hogy amit magyarul „belső lojalitásnak” nevezünk, az az eredetiben „kongenitális”

lojalitásként szerepel.) De akár polgárok, akár alattvalók körül forog a történet: itt van a kutya eltemetve, amint ezt Aron nagyon világosan látja. Nem elég az európai összefogásnak gazdasági, jogi és közigazgatási kereteket adni; az integrációnak ez még csak a technikai része. A szó mélyebb – vagyis politikai! – értelmében akkor beszélhetünk integrációról, ha a honpolgári azonosulás a tagállamokról átszáll Európára, amely ilyenképpen az európaiaknak mintegy közös „nemzetévé” válna.

Nos, De Gaulle-hoz hasonlóan Aron is mélyen szkeptikus az európai integrációnak e politikai kifejtését illetően. S mint mindjárt látni fogjuk, ez a szepticizmus nála nem érzelmi eredetű, hanem szociológiai megalapozottságú: Aronnak az európai nemzetekről alkotott fogalmi képével áll kapcsolatban. Aron nem azért euroszkeptikus mintha képtelen volna a nemzeti keretektől elszakadni, és egy azok fölül emelkedő politikai közösség ideálképét megalkotni, illetve mérlegelés tárgyává tenni. A nemzetközi kapcsolatokról írt hatalmas munkájának (*Paix et guerre entre les nations*) utolsó fejezetei teljesen kantiánus szellemben latolgatják az emberiség lehetséges jövőjét, arról nem is szólva, hogy a poliglott Raymond Aron egyformán otthonos tudott lenni Franciaországban, az angolszász világban, s – legalábbis 1933 előtt, majd évtizedekkel később megint – a német kultúrkörben is, amelynek fiatal korától kezdve egyik legkiválóbb francia ismerője volt. A kulturálisan kozmopolita Aron érzelmi-leg azonban francia patrióta volt, szociológiailag pedig ahhoz az iskolához tartozott, amely a nemzeti azonosulásnak megkülönböztetett szerepet tulajdonított az egyes emberek társadalmi összetartozástudata és politikai kötődése szempontjából. Erre vonatkozó nézeteit a legmarkánsabban – s ez maga is elgondolkodtató – abban a politikaelméleti könyvében fejtette ki, amely a háborúzás alapjairól és történelmi szerepéről szól, s amely mintegy főművének tekinthető¹³.

Aront mindenekelőtt döntés-szociológiai megfontolások vezetik arra a következtetésre, hogy a nemzeteknek – minden egyes nemzetnek – van valami jellegzetes, másoktól eltérő stílusa és karaktere, ámbár tisztában van azzal, és ezt hangsúlyozza is, hogy egyetlen állam konkrét diplomáciai döntései sem vezethetők le ezekből a nemzeti tulajdonságokból¹⁴. Aron bevezet egy fontos megkülönböztetést a kulturális azonoságtudat (*communauté de culture*) és a politikai hovatartozás, vagyis az államkeret között. Noha az emberiség történetében ez a két dolog olykor összecsúszik, egy ilyen helyzet Aron szerint inkább kivétel, mint szabály. Idézem: „Nem mindig van azonos istene azoknak, akik egyugyanazon zászló alatt küzdenek, ezzel szemben előfordul, hogy akik élet-halál harcot vívnak egymással, közben ugyanannak az istennek hódolnak”¹⁵. Aron ügyel arra, hogy a nemzeti érzést ne mossa össze a civilizációs kapocssal: „A patriotizmus, amely a nemzet szeretete – írja – egy olyan transzferből keletkezik, amelyben az anyaföldhöz vagy a [szűkebb] közösséghez való spontán ragaszkodás átszáll a politikai egységre [az államkeretre]. Nagyobb érzelmi hőfoka van, mint annak a homályos tudatnak, amely egy civilizációhoz köt bennünket”¹⁶. A modern nemzetről szólva Aron különösen azt tartja fontosnak, hogy ez az a politikai kapocs, amelynek köszönhetően a *citoyenneté* (az állampolgárság) minden néposztályra

kiterjedt. Következésképpen: „ha elvetjük a modern nemzetet, ezzel azt a transzfert is elvetjük, amely az egyenlőség örök igényét átvitte a politikára”¹⁷. Ez így elég talányosan hangzik, hiszen köztudomású, hogy a nemzetek közötti integráció századunkbeli apostolai sem a polgári forradalom vívmányait nem akarták viszsavonni, sem anti-egalitáriusak nem voltak. Aron nem is velük polemizál, hanem pusztán egy történelemszociológiai megfigyelésnek ad hangot, miközben érezhetően az a meggyőződés bujkál benne, hogy a honpolgári egyesítés csodája nem föltétlenül megismételhető.

„Miért a nemzet, miért inkább az, mint valamely más csoport adta keret?” – kérdi Aron könyve egy más helyén¹⁸. Válaszában az ismert történelmi előzményeket adottnak tekintve annak a nézetnek ad hangot, hogy a modern nemzetek vagy legalábbis egyesek közülük „rátaláltak a kultúra és a politika, a történelem és a ráció közti soha nem egészen tökéletes szintézis titkára”. A polgárok a nemzeti közösség keretei között akarnak együtt élni egymással és saját magukról törvénykezni. Ebben az értelemben, idézi Aron egyetértően katolikus filozófus barátja, Gaston Fessard szavait, „a nemzetnek hivatása van, szemben az osztállyal, amelynek nincsen”¹⁹. S ugyan-ezen okból kifolyólag tévednek a jogászok, akik az államról úgy értekeznek, mintha az csupán egy intézmény volna a sok közül²⁰. Korunkban, írja Aron egy másik helyen²¹, az uralkodó eszme a nemzetek önrendelkezési jogát tételezi, valamint annak szükségességét, hogy a kormányzottak a magukénak tekintsék azt az államot, amelynek fennhatósága alá tartoznak (l'adhésion des gouvernés à l'Etat). Itt keresendő a dekolonizációs folyamat titka, mert ugye, „ha a hatalmat más színű és más fajú emberek gyakorolják, akik egy másik nyelvet beszélnek és más isteneknek hódolnak, akkor hogyan is tekinthetnék a kormányzottak az államot a magukénak?”

Lényegében ez a gondolatmenet készíti elő mindazt, amit Aron a továbbiakban in concreto az európai egyesülés folyamatáról mond, illetve gondol. Aron szemében az a probléma veleje – s ezt semmiféle jogi vagy intézményalakítási bravúr nem fedheti el –, hogy van-e tényleg egy európai politikai közösség, „amely tudatában van eredetiségének és kész azt más közösségekkel szemben érvényesíteni”²². „Nem azt mondom, hogy az európai egyesítés folyamata [...] nem járulhat hozzá egy „európai nemzet” vagy egy „európai állam” kialakulásához. [...] De illuzórikusnak tartom azt a tézist, amely a föderalizmus kialakulását mintegy titkokban, észrevétlenül, fájdalommentesen képzei el. Az európai intézmények által létrehozott kötelezettségek rendszere nem fogja észrevétlenül magába olvasztani sem a meglévő politikai közösségek döntési főhatalmát, sem a végső erőszak alkalmazásának jogosítványát, nem fogja sem a franciákat, sem a németeket, sem az olaszokat arra bírni, hogy ezentúl mint európaiak tekintsék magukat önállóknak, nem pedig úgy, mint egy történelmi nemzet tagjai. Természetesen megtörténhet, hogy a gazdasági közösség talaján fokozatosan kialakul egy legitim hatalom, valamint egy felsőbb nemzeti képződmény tudata, de csak abban az esetben, ha a népek így akarják, s ha a kormányzatok ezen akarat értelmében cselekszenek, esetleg úgy, hogy a kormányok szorgalmazzák a föderációt és népeik ehhez [explicite] hozzájárulnak”²³. S Aron ehhez még hozzáfűzi²⁴: nem hisz abban, hogy

a gazdasági és technikai egymásrautaltság „végre devalorizálta” volna a politikai szuverenitások tényét, azt az adottságot, hogy „vannak különálló államok, amelyek önállóak kívánnak maradni”.

Azzal a tézissel, hogy Európa mint egység a nemzeti államok fokozatos elhalásából fog létrejönni, Aron nem igen tud mit kezdeni. Nem hiszem, írja, hogy erre a kérdésre kategorikus választ lehetne adni: sem jogi, sem történelmi szükségessége nincsen annak, hogy a közös piacból valódi föderáció szülessék. Aki ilyet állít, „azt feltételezi, hogy a gazdaság korunkban magába foglalja a politikát s parancsol neki”. Márpedig ez Aron szerint tökéletesen téves képzelődés: a vámsorompók leomlásából egyáltalán nem következik a politikai és katonai sorompók automatikus eltűnése²⁵. Hallgatólag Aron itt azzal a marxista eredetű nézettel is polemizál, amely szerint a politika nem egyéb mint sűrített gazdaság. Aron fogalmi rendszerében a politikai tudatállapot és a gazdasági racionalitás két élesen elkülönülő szféra.

A fentebb idézett fejtegetések jobb megértéséhez figyelembe kell vennünk azt a történelmi ténytet, hogy az európai integráció szorgalmazói a második világháború utáni évtizedekben általában a gazdasági megfontolásokat helyezték előtérbe, különösen azok után a kudarcok után, amelyek a politikai és katonai integráció terveit az 50-es évek első felében érték. De az előtérbe helyezés nem azt jelenti, hogy hosszabb távon sem törekedtek valamiféle föderalizálásra. Csupán abba reménykedtek, hogy a gazdasági előfeltételek megteremtésével erre a megfelelő pillanatban mintegy automatikusan fog sor kerülni. Aron csak mosolyogni tudott ezen, mert mint történész és szociológus ilyen precedenst nem ismert, pontosabban: tudta, hogy egyetlen szélesebb államkeret, legyen az nemzeti vagy birodalmi, nem jött létre lopva, automatikusan, pusztán a gazdasági-piaci „szükségyszerűség” erejénél fogva. S ha megélte volna a 80-as évek végét és a 90-es éveket, amikor is a politikai integráció terve tételesen napirendre került, pontosan értené, hogy ez a terv miért topog egyhelyben, hogy Európának miért nincsen egységes külpolitikája, s hogy miért halva született a NATO-tól független európai védelmi tervezgetés.

Ha figyelmesen olvassuk Aron vonatkozó fejtegetéseit, akkor tehát az európai integrációval szemben – amelyet szerzőnk pusztán elméletileg elfogadhatónak, sőt kantianus alapon talán kívánatosnak is tart – az ellenérvek két nagy csoportjával találkozunk. Ezek közül az első politikai. Aron úgy is mint történész, úgy is mint filozófus lehetetlennek tartja, hogy egy nagyobb átfogó államkeret mintegy magától, a rá vonatkozó politikai akarat nélkül, illetve annak megkerülésével szülessen meg. Ilyesmire ugyanis nincsen példa az emberiség történetében. Tegyük hozzá, hogy „akaratról” szólva a XX. században csak a népek akaratára érhető és értendő. Szellemi propaganda és kormánypolitika valamennyire megelőlegezheti az érdekelt állampolgári tömegek erre vonatkozó akaratát, de nem pótolhatja.

Az ellenérvek másik csoportja a nemzetek különálló személyiségével függ össze. Aron percepciójában az állammá szerveződött nemzeti közösségek nem csak intézmények, hanem bizonyos értelemben szerves lények, kollektív személyiségek, amelyeknek

az együttélés jogi és technikai szabályozásán túlmenően saját céljaik vannak. Mint ahogy az individuum szintjén „a személyiség egy biológiai adottság és egy tudatos akarat szintézise”, a modern európai nemzet is „egy kulturális közösségtudatnak az autonómia-akarással való összekapcsolódásából alakult ki”²⁶. „Minden nemzet kollektív személyiségében, jegyzi meg Aron, az emberi lehetőségek valamelyike fejeződik ki”²⁷. Mármost elképzelhető, hogy a meglévő európai nemzetállamok a kollektív személyiségnek és a politikai akaratnak ezt az összekapcsolását elégtelenül valósítják meg, s ezzel előkészítik a terepet egy magasabb szintű integráció, nevezetesen egy föderális típusú európai állam számára. Aron szemében azonban ez a folyamat sokkal bonyolultabb, mint ahogy azt az Európa-gondolat hívei tételezik. Nemcsak arról volna szó, hogy különböző kultúrközösségeket hozzanak össze egyetlen államkeretbe, hanem arról is, hogy ezzel egyidejűleg a kollektív (nemzeti) azonosulások is eggyé olvadjanak össze. Csak ebben az esetben keletkeznék egy olyan európai állam, amelyet a benne élők a magukénak éreznek, nem pedig úgy élnének meg, mint a nemzet elsüllyedését egy külső idegen hatalom nyomása alatt.

Ezt a folyamatot még a jogharmonizáció sem pótolja, legfeljebb valamennyire elősegíti. Tudniillik más a kultúrközösség és más az állam. Nagyon is elképzelhető, hogy az európai államok teljesen azonos elvek szerint működtetik intézményeiket, s hogy a benne élők mégsem akarnak lemondani arról, hogy a legfontosabb dolgokban nemzetileg elkülönülve, „önállóan” döntsenek.

Aron azért maradt élete végéig euro-szkeptikus, mert a meglévő nemzetek teljes összeolvadását egyszerűen nem tudta elképzelni.

Jegyzetek

¹ Két előadásszövegről van szó, amelyek közül az első „Az európai idea” címen a *Schweizer Monatshefte* 1968/3. számában jelent meg (franciául), a második pedig „Európa, egy mítosz jövője” címen franciául a *Cahiers Européens* 1975. júliusi számában, angolul pedig a *Government and Opposition* 1976/1. számában.

² Így fogalmazott már egy 1946-ban tartott előadásában. Ennek szövegét lásd *Commentaire*, 1976, 716-717. o.

³ Uo.

⁴ Jean-Louis Missika – Dominique Wolton: *Le spectateur engagé* (Beszélgetések Raymond Aronnal) Paris, 1981.

⁵ Id. mű, 293. o. Saját fordításom, csakúgy mint valamennyi alább következő szövegidézet.

⁶ Uo. 294. o.

⁷ Uo. 295. o.

⁸ *Plaidoyer pour l'Europe décadente*, Paris, 1977.

⁹ *Mémoires*, Paris, 1983, 676. o.

¹⁰ Uo.

¹¹ Id. mű, 274. o.

¹² *Figaro*, 1963. nov. 14.

¹³ *Paix et guerre entre les nations*, Paris, 1962. E hatalmas terjedelmű munkát szerzője az előszó tanúlsága szerint 1960–61-ben írta. Számos kiadást ért meg azóta s több mint egy tucat más nyelvre fordították le, magyarra sajnos mindmáig nem.

¹⁴ Id. mű, 292–293. o.

¹⁵ Uo. 295. Ugyanitt még ez is olvasható: „A kulturális közösség és a politikai hovatartozás egybe nem esése tehát történelmi szabály, nem pedig kivétel.”

¹⁶ Uo. 298. o.

¹⁷ Uo. 299. o.

¹⁸ Uo. 736. o.

¹⁹ Uo.

²⁰ Uo. 737. o.

²¹ Uo. 325. o.

²² Uo. 733. o.

²³ Uo.

²⁴ Uo.

²⁵ Uo. 732. o.

²⁶ Uo. 735. o.

²⁷ Uo. 736. o. S Aron ahhoz még hozzáteszi: *ez a sokféleség nem átoksúly, hanem megőrzendő örökség.*